

UOT 331

Eldar Eman oğlu QURBANOV
magistr, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
E-mail: Qurbanov9318@mail.ru

Elmi rəhbər: Zülfiyə Həsən qızı MƏMMƏDOVA
i.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
E-mail: Zufiya.mammadova.75@mail.ru

TRANSMİLLİ KORPORASIYALARIN İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Transmilli korporasiyaların idarəetmə mexanizmlərinin iqtisadiyyatın inkişafında rolunun mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - Sistemli və kompleks yanaşma, müqayisəli təhlili.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Alınmış nəticələrdən ölkədə TMK-ların fəaliyyətinin daxili aspektlərinə gəlincə, əsas məqsəd onların fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi kimi müəyyən edilə bilər. Buna inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və investorların hüquqlarının müdafiəsi üçün müvafiq hüquqi aktların və qanunvericilik təşəbbüslərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə nail olmaq olar.

Tədqiqatın nəticələri – Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafında yeni innovasiyaların yaranması və informasiyalaşdırma müasir TMK-ların məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına, TMK-ların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün təklif olunan bütün yollar iqtisadi artımın institusional amillərindən biri kimi biznes strukturunun imkanlarından istifadə etməyə, eyni zamanda iqtisadiyyatın sabit və tarazlı inkişafına töhfə verəcək.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil əsasında transmilli korporasiyaların idarəetmə mexanizmlərinin iqtisadiyyatın inkişafında rolunun mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Açar söz: *Qloballaşma, transmilli, korporasiya, beynəlxalq, ölkələrarası və s.*

Giriş

Artan qloballaşma və iqtisadi həyatın transmilliləşməsi prosesində dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrini əhatə edən, müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növləri ilə səciyyələnən, müxtəlif mənşəli resursları birləşdirən beynəlxalq istehsalın əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunur. Beynəlxalq istehsal sisteminin hərəkətverici qüvvəsi qlobal təkrar istehsal prosesində mühüm amilə çevrilmiş transmilli korporasiyalardır (TMK). İstehsalın beynəlmilləşdirilməsində, müxtəlif ölkələrin müəssisələri arasında istehsal əlaqələrinin genişləndirilməsində və dərinləşməsində aparıcı rol məhz onlar oynayır.

Hazırda qlobal dəyər zəncirlərinin fəaliyyətində TMK-ların fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq istehsalın mövcud xüsusiyyətlərini və inkişaf tendensiyalarını nəzərə alaraq əlavə tədqiqat tələb edən bir sıra aktual məsələlər mövcuddur.[3]

TMK-lar çərçivəsində resursların əhəmiyyətli hissəsi yenidən bölüşdürülür. Onların gücü və inteqrasiya proseslərinə təsiri maliyyə, əmək, texnologiya, xammal və komponentlərin təchizatı, xidmətlər və satış kimi strateji əhəmiyyətli sahələrə nəzarətin cəmləşməsi ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə desək, transmilli korporasiyalar iqtisadi qloballaşma prosesinin əsas subyektidir. TMK-ların həyata keçirdikləri strategiyalar dünya iqtisadiyyatının gələcək illərdə inkişaf vektorlarını və onun struktur-coğrafi xüsusiyyətlərini böyük ölçüdə müəyyən edir.

Transmilli korporasiyalar: təsnifatı, fərqləndirici xüsusiyyətləri və beynəlxalq əlaqələrin inkişafında rolu

Birləşmiş korporasiyalar daha çoxşaxəli və mobil olur, çox vaxt transmilli olurlar. Ən çox maliyyə fondları, banklar, yəni birləşmiş korporasiyaya faktiki nəzarət etmək imkanı əldə edən şirkətlər olan iri səhmdarlarla belə birliklərdə bərabər münasibətlər saxlamaq daha rahatdır.

Korporasiyalar çoxmillətli, transmilli, planetar, qlobal, dünya, transmilli, fəvqəlmillə, beynəlxalq və s. adlanır. Terminologiyanın bu müxtəlifliyi qismən onunla əlaqədardır ki, korporasiyaların fəaliyyətini təhlil edərkən onları xarakterizə etmək üçün müxtəlif meyarlardan istifadə olunur. Bundan əlavə, korporasiyaların fəaliyyətinin bu və ya digər tərəfini vurğulamağa çalışan Qərb alimləri təhlilin seçilmiş aspektinə diqqət yetirən tərifi də istifadə edirlər. Bununla belə, demək olar ki, bütün təriflərdə transmilli korporasiyalar beynəlxalq xarakterli fəaliyyət göstərən və deməli, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin subyektləri olan korporasiyalar kimi qəbul edilir.[2]

Müasir dünyada TMK-ların strateji inkişafı çoxşaxəli xarakter daşıyır, lakin o, şübhəsiz ki, biznes mühitinin qeyri-müəyyənliyini uğurla aradan qaldırmağa, rəqabətin artması və innovasiyaların maya dəyərinin artması hesabına xərclərin minimuma endirilməsinə, eləcə də əməliyyat çevikliyinə nail olmağa yönəlmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, TMK-ların qlobal strategiyaları birbaşa xarici investisiyalar üçün əlverişli milli rejim şəraitində həyata keçirilir.

TMK-ların qlobal strategiyasının növünün seçilməsinə təsir edən amillər toplusuna iki qrup daxildir:

- TMK-ların qlobal inteqrasiyasının seçimini müəyyən edən amillər;
- yerli tələbata tez reaksiya tələb edən amillər.

Qlobal inteqrasiyanın seçiminə kömək edən amillər sistemi “qloballaşma təzyiqi” adlanır. Bu amilləri iki qrupa bölmək olar: genişlənməyə kömək edən amillər və sənayenin xüsusiyyətləri ilə bağlı amillər. [6]

Birinci qrup ticarətin liberallaşdırılması, qlobal maliyyə xidmətlərinin və kapital bazarlarının mövcudluğu və kommunikasiya texnologiyasındakı irəliləyişlərdən ibarətdir. Sənayeyə xas amillərə universal istehlak ehtiyacları, qlobal istehlakçılar, qlobal rəqiblər, yüksək investisiya intensivliyi və qiymətlərin aşağı salınması zərurəti daxildir.

Yerli tələbata sürətli reaksiya tələb edən amillər sisteminə lokalizasiya təzyiqi deyilir. Yerli tələbata həssaslıqla cavab vermək zərurəti, istehlakçıların üstünlükləri və zövqləri, paylama kanalları, biznes təcrübələri, rəqabət şərtləri ilə əvvəlcədən müəyyən edilmiş tələb növlərinə uyğunlaşmaq üçün müxtəlif ölkələrdə məhsul təklifi və marketinq strategiyasını fərqləndirməyi tələb edir.

TMK-ların qlobal strategiyası ən az xərc tələb edən ölkələrdə fəaliyyətlərin lokallaşdırılması, qlobal standartlar əsasında standartlaşdırılmış məhsulların istehsalı və qlobal miqyasda inteqrasiya olunmuş əməliyyatlardan istifadə etməklə və dünya bazarında bazar payı qazanmaqla beynəlxalq səmərəliliyin maksimuma çatdırılmasına diqqət yetirməkdən ibarətdir. TMK-lar əvvəldən qlobal bazarlar üçün məhsullar hazırlayır və inkişaf etdirirlər. Çox vaxt əsas bazarlarda fəaliyyət göstərən biznes bölmələri dizayna öz töhfəsini verir, lakin əsas şirkət məhsulu istehsala buraxdıqdan sonra bölmələrin rolu yalnız icraedici funksiyalara qədər azalır.

Hazırda transmilli korporasiyalar tək-cə formalaşmış iqtisadiyyatın dövlətlərinin ümummilli istehsalının əsaslandığı sütun kimi deyil, həm də ən böyük beynəlxalq qruplara, o cümlədən öz strukturlarında istehsalın çoxsaylı xarici sahələrinə çevrilərək, tədqiqat, təchizat və marketinq xarakteri daşıyan beynəlxalq arenada getdikcə daha enerjili fəaliyyət göstərir, dünya iqtisadiyyatının əsas gücünə çevrilir. Transmilli korporasiyalar beynəlxalq maliyyə münasibətləri konsepsiyasında dövlətin taleyini həll etmək üçün getdikcə daha çox şərtləndirici faktora çevrilirlər.[9]

TMK-ların aktiv istehsal, investisiya, ticarət fəaliyyəti onlara məhsulun istehsalı və paylanmasının beynəlxalq tənzimlənməsi funksiyasını həyata keçirməyə imkan verir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ekspertlərinin fikrincə, transmilli korporasiyalar dünyada maliyyə inteqrasiyasına töhfə verirlər [5].

Xarici investisiyaların arxasında yeni texnologiyaların tətbiqi, yeni məhsul növlərinin istehsalı, idarəetməyə yeni baxış, ən yaxşı xarici biznes təcrübəsinin tətbiqi dayanır. Buna baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq maliyyə münasibətləri konsepsiyasında

TMK-ların fəaliyyət göstərməsinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, onların fəaliyyət göstərdiyi bu dövrlərin iqtisadiyyatlarına da mənfi təsir göstərir.

Mütəxəssislər qeyd edirlər:

1) TMK-ların öz fəaliyyətlərini həyata keçirdikləri bu ölkələrin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinə qarşı çıxmaq;

2) qəbul edən dövlətlərin qanunvericiliyinə əməl edilməməsi. Belə ki, müxtəlif ştatlarda fəaliyyət göstərən TMK-ların törəmə şirkətləri dəyər köçürmə siyasəti ilə manipulyasiya etməklə dövlət qanunlarından məharətlə yan keçir, vergi mənfəətini bir ştatdan digərinə keçirməklə gizlədir;

3) inkişaf etməkdə olan dövlətlərin maraqlarını məhdudlaşdıran inhisar dəyərinin təsdiqi, şərtlərin diktəsi.

Ev sahibi dövlətlərin öz dövləti ilə müqayisədə birbaşa investisiya axınını məhdudlaşdırmaq üçün bir neçə səbəbi var (statistik faydalar sosial-siyasi təhlükələrdən üstündür).[4]

Ümumiyyətlə, son illərdə TMK-ların fəaliyyət sferalarının genişlənməsi və intensivləşməsi ilə bağlı olan transmilliləşmə prosesləri kəskin şəkildə artmışdır. Bu, daha çox qarşılıqlı əlaqə prosesini xeyli asanlaşdıran və sürətləndirən yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yaranması ilə əlaqədar baş verdi. Əsasən aqrar iqtisadiyyatdan sənaye tipinə keçidi təmin edən Avropada sənaye inqilabı nəticəsində olduğu kimi, elmi-texniki inqilabın əsaslı şəkildə fərqli mərhələsi dünyanın siyasi inkişafına güclü təsir göstərdi.

TMK-lar müasir dünya iqtisadi sistemində mərkəzi yer tutur və beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərir. Təhlil göstərir ki, TMK-ların təkamülü nəticəsində TMK-ların inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edən Amerika şirkətləridir. ABŞ ilk növbədə informasiya texnologiyalarına yönəlmiş yeni növ transmilli korporasiya yaratmışdır. ABŞ-ın xarici ölkələrdəki ictimai diplomatiyası ölkələrin daxili siyasi vəziyyətinə təsir göstərmək üçün belə TMK-ların resurslarından fəal şəkildə istifadə edir.

Dünyada transmilli korporasiyaların yaranmasının səbəbləri

Dünya iqtisadiyyatının transmilliləşməsi informasiya cəmiyyətinin formalaşması və iqtisadi idarəetmənin postindustrial tipinə keçidlə başladı. Son bir neçə onillikdə istər siyasi iqtisadiyyat, istərsə də mədəni sahədə qloballaşma və inteqrasiya prosesi gedir. Müvafiq dəyişikliklər xarakterik olaraq öz izini əsasən iqtisadi sahədə qoyur. Bu dəyişikliklərin əsasını beynəlxalq qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlığın formalaşması və inkişafına dövlət və elmi-texniki təsir təşkil edir. Dünya iqtisadiyyatının transmilliləşməsi və qloballaşması prosesləri XX əsrin ikinci yarısında iqtisadi inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmiş, onun artımını stimullaşdırmış və nəzarət altına almışdır.[1]

Kapitalın artıqlığı olan ölkələrdən kapital çatışmazlığı olan, lakin burada başqa istehsal amillərinin mövcud olduğu ölkələrə köçürülməsi iqtisadiyyatın transmilliləşməsi prosesini müəyyən edir. Bu, qloballaşma konsepsiyasının yalnız bir komponentidir, yalnız öz statusunda sabitlənmiş davam edən biznes proseslərinə bütün dünyada transmilli şirkətlərin (TMS) fəaliyyəti diqqət yetirir. Transmilli korporasiyalar baş ofisin olduğu ölkədən kənarında mülkiyyətçi olan, kapitalla və digər istehsal amillərinə tam sərəncam verən müəssisə və təşkilatlardır. İqtisadçılar müəssisəni Transmilli şirkət korporasiyası kimi xarakterizə edən bir sıra xüsusiyyətləri müəyyənləşdirirlər:

- ən azı 6 ölkədə yerləşən filial və törəmə şirkətlər;
- müəssisənin minimum dövriyyəsi 1 milyard ABŞ dollarıdır;
- 25% təşkilatın aktivlərinin ümumi dəyərində xarici aktivlərin minimum payı;
- xarici bazardan dövriyyənin minimum həcmi şirkətin ümumi dövriyyəsinin 25%-ni təşkil edir.

Əvvəllər bildiyimiz kimi, dövlət transmilli korporasiyaların inkişafına kömək edir, məhsulların satış bazarını genişləndirməyə kömək edir, hətta bəzi hallarda onların maraqlarını lobbiləşdirir. Çünki TMK-lar dövlətin açıq iqtisadiyyatının struktur komponenti, inkişafın lokomotivi, dövlətin iqtisadiyyatını aktivləşdirən, bütövlükdə dünya miqyasında ölkənin rəqabət qabiliyyətini artıran rol oynayır.

TMK-ların mühüm üstünlüyü var: onlar qlobal bazarın tələbatını hesablamığı və nəzərə almağı

bacarır, eləcə də onun buraxılmasından əvvəl öz məhsuluna tələbat yaradır. Transmilli şirkətlərin inkişafının əsas səbəbləri bunlardır:

- beynəlxalq valyuta sisteminin inkişafı;
- qloballaşma;
- maliyyə bazarı telekommunikasiyalarının inkişafı və qiymətli kağızların “populyarlaşması”;
- dünya iqtisadiyyatının liberallaşdırılması.

Bu gün transmilli korporasiyalar (TMK) dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm elementdir. TMK-lar beynəlxalq rəqabətin kəskinləşməsinə və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə töhfə verir.[7]

Xarici kapital uzun müddətdir ki, qəbul edən ölkənin təkrar istehsalı prosesinin bir hissəsidir. Müasir şəraitdə ölkələr öz ərazilərində TMK-ların fəaliyyətini təsdiq edirlər.

MMC-lər üçün fəaliyyətlərində əsas üstünlük yeni perspektivli sürətlə inkişaf edən sənaye sahələrinə verilir. Bu gün bunlara elektron sənaye, biotexnologiya, telekommunikasiya, informasiya texnologiyaları və s. daxildir. Bu siyahıda mühüm yeri kimya sənayesi (əczaçılıq), mədənçixarma, avtomobil və yanacaq sənayesi tutur.

Milliyyətinə görə demək olar ki, bütün böyük TMK-lar “Triada” ölkələrinə aiddir: ABŞ, AB, Yaponiya. Son illərdə dünya bazarında Çin, Hindistan, Braziliya, Argentina, Koreya və s.-nin TMK-ları öz fəaliyyətlərini gücləndirmişlər. Fəaliyyət əsasən elektron və elektrik sənayesinə, yanacaq-energetika sektoruna, kimya və farmakologiya sənayesi və avtomobil sənayesinə aiddir.

Transmilli şirkətlər iqtisadi təhlilin obyektı kimi

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hazırkı inkişafı mərhələsi bütün istehsal amilləri üçün dünya bazarlarının sürətlə artması ilə xarakterizə olunur ki, onların qarşılıqlı əlaqəsi yerli istehsal proseslərinin ictimai məhsulun təkrar istehsalı üçün vahid sistemdə birləşdirilməsinə əsas yaradır. Bütün region - Şərqi Avropa və MDB miqyasında sosial fəaliyyətin həm xarici, həm də daxili aspektlərinə təsir göstərən geniş sosial-mədəni transformasiya şəraitində dünya iqtisadiyyatının sabit inkişafını təmin edən institutların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya iqtisadiyyatının mikro və makro səviyyələri arasında səmərəli əlaqəni təmin edən institusional formasiyalar növlərindən biri də fəaliyyətləri bazar və planlı idarəetmə üsullarını üzvi şəkildə birləşdirən transmilli institutlardır (TMİ). Beynəlxalq təşkilatların vaxtaşırı dərc olunan statistik məlumatları göstərir ki, TMİ-nin fəaliyyəti istehsal və marketinq imkanlarını genişləndirmək üçün malların, kapitalın və texnologiyanın sərbəst hərəkəti sayəsində dünya miqyasında yayılan sosial təkrar istehsalın ən dinamik inkişaf edən üsullarından biridir. Milli müəssisələrin bu prosesə daxil edilməsi yerli iri biznesin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün xaricdən ucuz istehsal amillərini cəlb etməli olan keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin prioritet vəzifələrindən biridir.[12]

Qloballaşma, hər hansı digər sosial-iqtisadi proseslər kimi, həm böhranlarla, həm də sarsıntılarla xarakterizə olunur. Təcrübə göstərir ki, onun yaratdığı mürəkkəb problemlərin çoxu yalnız dövlətlərarası və ya dövlətlərustü səviyyədə həll edilə bilər. XX əsrin ikinci yarısında dünya iqtisadiyyatının inkişafına iqtisadi tənzimləmənin dövlətlərarası formalarının, o cümlədən BVF, BYİB, GATT kimi institutlar vasitəsilə gücləndirilməsi də böyük ölçüdə öz töhfəsini verdi. Dövlətlərarası tənzimləmədə aparıcı rolu İƏİT çərçivəsində daxili və xarici iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsində sıx əməkdaşlıq edən ABŞ, Yaponiya və Avropa ölkələri oynayır. Beynəlxalq təşkilatların yaradılması prosesi XX əsrin ikinci yarısında başlamış və xüsusilə son 20-25 ildə fəal olmuşdur.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi münasibətlərə münasibətdə dövlətlərarası sərhədlər yeni məna kəsb etmişdir ki, bu da liberallaşma prinsiplərinə əsaslanan yeni tənzimləmə sisteminin yaradılmasını, ticarət maneələrinin aradan qaldırılmasını, kapitalın sərbəst hərəkətinin təmin edilməsini və s. zəruri edir. Birgə pul-maliyyə siyasətinin işlənib hazırlanması, bu sahədə milli valyutaların konvertasiyasını təmin etməyə qadir olan, qarşılıqlı hesablaşmaların asanlaşdırılmasına imkan verən sabitliyə nail olunması təcili zərurətə çevrilib. Müxtəlif ölkələrin sakinlərinin həyat səviyyəsinə fərqli inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə və onların arasında ən az inkişaf

etmiş və ən yoxsullara yardım və yardım məsələsini gündəmə gətirdi. Mövcud şəraitdə yeni tənzimləmə mexanizmlərinin axtarışında xüsusi rol beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara həvalə edilmişdir.[3]

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar çoxtərəfli dövlətlərarası münasibətlər institutudur ki, onun iştirakçıları tərəfindən razılaşdırılmış məqsədləri, səlahiyyətləri və daimi orqanları, habelə digər konkret siyasi və təşkilati normaları, o cümlədən nizamnamə, prosedur, üzvlük, qərar qəbuletmə proseduru və s vardır.

Bu dövlətlərarası institutların yaradılması formal olaraq fərqli, lakin bir-biri ilə əlaqəli vəzifələrin həlli zərurətindən irəli gəlir. Bir tərəfdən, iqtisadi qloballaşma prosesi dövlət idarəetmə orqanlarının tənzimləmə funksiyaları ilə milli məhsuldar qüvvələrin maneəsiz inkişafı ehtiyacları arasında milli səviyyədə qalan problemləri və ziddiyyətləri ön plana çıxarır. Bu baxımdan dövlətlərarası institutlar, eləcə də onların əsasında duran razılaşdırılmış hüquq normaları milli səviyyədə rəqabət mühitinin pozulması cəhdlərinə mane olur.

Müasir TMK-lar, əlavə olaraq, beynəlxalq istehsal və müvafiq beynəlxalq maliyyə və beynəlxalq xidmətləri yaratmış, bununla da yerli beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin qlobal münasibətlərə çevrilməsinə töhfə vermişlər. Müasir TMK-lar inkişafın müxtəlif mərhələlərində formalaşmış mürəkkəb strukturlar birliyidir. TMK-ların inkişafında beş mərhələ var. Birinci mərhələdə ən mühüm rol koloniyaların resurslarından istifadəyə əsaslanan “birinci nəsil” xammal TMK-ları və antiinhişarın zəifliyi şəraitində formalaşmış üfüqi kartel strukturları oynamışdır. O dövrdə yaranan şirkətlər bu gün də, məsələn, Britaniya Birliyinin Biznes Şurasında üstünlük təşkil edir.

Fikrimizcə, beynəlxalq biznesin təşkilinin bu formasının mütləq hökmranlığından danışmaq çətindir, lakin o, TMK-ların spektrinin zənginləşməsində müəyyən rol oynayır. Reallıqda dünyanın müxtəlif ölkələrində TMK-ların inkişaf tendensiyaları eyni deyil. Sadə şəkildə aşağıdakı istiqamətləri adlandıra bilərik:

- beşinci nəsil keyfiyyətə yeni “qlobal şirkətlərin” formalaşması və “qlobal şirkətlərə” də çevrilən köhnə TMK-ların restrukturizasiyası (ABŞ);
- ənənəvi sənaye sahələrində (Almaniya və digər Avropa ölkələri) yüksək ixtisaslaşmış aqressiv TMK-ların formalaşması;
- xarici şirkətlərlə (Yaponiya, Cənubi Koreya) birləşmə yolu ilə böhran vəziyyətində olan TMK-ları dəyişdirmək cəhdi;
- milli maliyyə-sənaye qruplarına əsaslanan ənənəvi TMK-ların yaradılması (inkişaf etməkdə olan ölkələr, Meksika və qismən Çin, burada TMK-lar dövlət müəssisələrinin bazasında formalaşır);
- faktiki olaraq yeni, yaranmaqda olan TMK-lara çevrilən çoxlu sayda orta və kiçik firmaların xarici ekspansiyasının gücləndirilməsi.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə korporasiyaların təşkilinin xüsusiyyətləri ilə ətraflı tanışlıq üç tipik modeli ayırmağa imkan verir: Anglo-Amerikan, Alman və ya kontinental Avropa və Yapon. Əsas fərq, ümumi məqsədlərə nail olmaq, ümumi maraqları həyata keçirmək üçün müxtəlif maraq qruplarını birləşdirən hüquqi şəxs kimi ana korporasiyanın nəyi təşkil etdiyini, yəni maraq qruplarından hansının korporasiyaya daxil olduğunu və hansının onun xaricində qaldığını müəyyən etməkdədir. Müvafiq olaraq, korporasiyanın qarşıya qoyduğu məqsədlər də fərqlidir.

TMK-ların aşağıdakı əsas keyfiyyət xüsusiyyətləri fərqləndirilir:

- həyata keçirmə xüsusiyyətləri: şirkət məhsullarının əhəmiyyətli hissəsini xaricə satır və bununla da dünya bazarına əhəmiyyətli təsir göstərir;
- istehsalın yerləşməsinin xüsusiyyətləri: onun bəzi törəmə müəssisələri və filialları xarici ölkələrdə yerləşir;
- Mülkiyyət hüquqlarının xüsusiyyətləri: bu şirkətin sahibləri müxtəlif ölkələrin rezidentləri (vətəndaşları) dır.

Fəaliyyətini genişləndirən TMK-lar dünya bazarının inkişafının müxtəlif formalarından istifadə edirlər. Bu formalar əsasən müqavilə əsəsindədir və digər firmalarda kapital iştirakını nəzərdə tutmur. Sürətlə inkişaf edən qloballaşmanın məhsulu, digər tərəfdən isə qlobal iqtisadi münasibətlərin bütün spektrinin birbaşa iştirakçıları, qlobal iqtisadiyyatın bir növ mühərriki kimi çıxış edirlər. Dünya iqtisadiyyatının yeni subyektivliyi formalaşır və nəticədə bu strukturlar tərəfindən müəyyən edilmiş və onların maraqlarına uyğun olaraq təsis edilmiş yeni dünya nizamı yaranır. [8]

Transmilli korporasiyaların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları

Qlobal iqtisadiyyat sisteminə inteqrasiyası və dövlət tənzimlənməsinin müvafiq üsullarının, o cümlədən iri korporativ strukturlara münasibətdə formalaşması qloballaşma proseslərinin aşağıdakı şərtlər əsəsində təhlilini tələb edir:

- inkişafın perspektivləri və problemlərinin təhlili və bazar islahatları siyasətinin əsaslandırılması iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına və dünya iqtisadiyyatının elementlərinin milli iqtisadiyata nüfuz etməsi nəzərə alınmaqla qurulur;
- dövlət tənzimləmə sistemi dünya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyaları ilə əlaqələndirilir, milli kimliyin qorunması və təhlükəsizliyin təmin edilməsi çərçivəsində rəqabətqabiliyyətli dövlətin formalaşması üçün əsas rolunu oynayır;
- TMK-lar öz strategiyasında milli qanunvericiliyin verdiyi imkanlardan istifadə edərək dünya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyalarını nəzərə alır, ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması probleminin həllinə töhfə verir;
- ölkədə fəaliyyət göstərən xarici TMK-lar ölkənin iqtisadi inkişafının keçid dövrünün xüsusiyyətlərini, onun resurs potensialını və bazarın həcmi nəzərə alır.

Dünya iqtisadi münasibətləri sistemində TMK-ların rolu və fəaliyyət miqyası konkret dövlətin inkişafında müəyyənedici amilə çevrilir. Başqa sözlə, TMK-lar təkcə iqtisadi inkişafın deyil, həm də ölkələrin dövlət təhlükəsizliyi konsepsiyasını müəyyən dərəcədə müəyyən edən siyasi proseslərin subyektidir. Bu faktologiya TMK-ların dünya miqyasında manevr qabiliyyətini artırır, onların fəaliyyətinin qloballaşmasına və dünya bazarlarının potensialının formalaşmasına səbəb olur.

Yerli TMK-ların struktur transformasiyaları struktur deformasiyalarının aradan qaldırılmasından və innovasiyaları qəbul etməyə və rəqabət üstünlüklərini reallaşdırmağa qadir olan yeni strukturun formalaşdırılmasından ibarətdir. [11]

Innovativ iqtisadiyyatda TMK-ların uğurla fəaliyyət göstərməsi təcrübəsi öyrənilməli və istifadə edilməlidir. TMK-ların idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və onların strateji innovasiyaların idarə edilməsi problemlərinin həlli ölkə üçün faydalı ola bilər. Birincisi, ölkə bazarında xarici TMK-ların fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, ölkə bazarında xarici TMK-ların uğur amillərini müəyyən etmək və ölkə bazarının transmilliləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini vurğulamaq vacibdir. İndiki mərhələdə dünyanın 100 böyük TMK-dan 80-i ölkədə mövcuddur. Bu, iqtisadiyyatımızın açıqlığından, investisiya reytinginin və beynəlxalq statusun yüksəlməsindən, rəqabət mühitinin inkişafından və xarici iqtisadi əməkdaşlığın müxtəlif formalarının həyata keçirilməsindən xəbər verir.

MMC-lərin əksəriyyəti ölkə bazarının inkişafına öz məhsullarının satışı üçün şərait yaratmaqla, paylama şəbəkələrinə, satışdan sonrakı xidmət sistemlərinə, reklam kampaniyalarına və s. investisiyalar vasitəsilə başlamışdır. Bununla belə, bəzi TMK-lar tərəfdaşlarla birlikdə layihə sənədlərinin hazırlanması, sənaye nümunələrinin istehsalı, o cümlədən kütləvi istehsal məhsulları üçün birgə müəssisələr yaratmağa başladılar. 100% xarici nəzarətdə olan bir sıra müəssisələr meydana çıxdı. TMK-lar on dörd sənaye sahəsində, xüsusilə elektronika və elektrik sənayesi, avtomobil, neft istehsalı, kimya, qida və dad sənayesi, əcazılıq, ticarət və digər xidmətlər sahələrində təmsil olunur.

Korporativ informasiya sistemlərinin və verilənlər bazalarının yaranması üçün əsas olmuş informasiyalaşdırma məsələsinə toxunmamaq mümkün deyil. Korporativ məlumat bazası müvafiq giriş icazəsi olan hər bir işçinin lazımi məlumatları əldə edə və əldə edə biləcəyi təşkilat haqqında məlumat bazasıdır. [10]

Layihələr üzərində işləmək qabiliyyətini yüksək səviyyəli İnternet xidməti ilə birləşdirmək üçün intranetlər (Intranets) yaradılır. Intranet ayrıca bir şirkət daxilində təşkil edilən və fəaliyyət göstərən İnternet şəbəkəsidir, yəni şirkətin işçilərinə korporativ informasiya resurslarına çıxışı təmin etmək və program məhsulları və İnternet texnologiyalarından istifadə etmək üçün hazırlanmış bir şəbəkədir.

Intranet bir çox xidmətlər təqdim edir.

- Birincisi, təşkilatın işçiləri arasında, habelə təşkilatın daxili şəbəkəsi ilə İnternet alıcıları arasında mesaj mübadiləsinə imkan verən poçt xidmətləri.
- İkincisi, müxtəlif giriş imkanları olan Intranet istifadəçiləri arasında faylların qəbulunu və ötürülməsini təşkil edən fayl xidmətləri.
- Üçüncüsü, İnternetə çıxışı təmin edən veb xidmətləri.
- Dördüncüsü, şəbəkə diapazonunun etibarlılığı və mövcudluğu səbəbindən İnternetdən fərqli olaraq, audio məlumatların şəbəkə üzərindən ötürülməsini asanlaşdıran audio xidməti.
- Beşincisi, Intranet Web sahifəsində videokliplərin ötürülməsini və yerləşdirilməsini təmin edən video xidməti.

Onların məzmunu şirkətin fəaliyyətinin müəyyən aspektləri, yeni nailiyyətlər, texniki məlumatlar haqqında məlumatlarla bağlı ola bilər və həm də kadr hazırlığı üçün nəzərdə tutula bilər. Bu xidmətlərə əlavə olaraq, Intranetin daha bir mühüm xüsusiyyəti var: o, müxtəlif aparat platformaları və əməliyyat sistemləri üzərində qurulmuş fərdi kompüterləri çətinliklə birləşdirməyə imkan verir [11].

Intranetin və xüsusən də korporativ portalların yaranması ilə bağlı institusional dəyişikliklər korporasiyadaxili üfqi əlaqələrin gücləndirilməsində, maraq qruplarının formalaşdırılması yolu ilə işçilərin bir araya toplanmasında, bütün şöbələrin işində şəffaflığın artırılmasında və müəyyən dərəcədə öz ifadəsini tapır. Korporasiyanın idarəetmə strukturu dəyişir. Məsələn, bir korporasiyanın idarə edilməsi və nəzarəti intranet vasitəsilə əməllər vermək və onların icrasını koordinasiya etmək imkanı ilə xeyli sadələşdirilmişdir.

Beləliklə, yeni innovasiyaların yaranması və informasiyalaşdırma müasir TMK-ların məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. İnanırıq ki, TMK-ların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün təklif olunan bütün yollar iqtisadi artımın institusional amillərindən biri kimi biznes strukturunun imkanlarından fəal istifadə etməyə imkan verəcək və iqtisadiyyatın sabit və tarazlı inkişafına töhfə verəcək.

Nəticə

Tədqiqat əsasında aşağıdakı nəzəri nəticələr çıxarmaq olar. Qloballaşma bəşəriyyətin inkişafında yeni dövrə çevrilmiş, onun texnoloji atributları dominant ictimai münasibətləri keyfiyyətcə dəyişmişdir. Qloballaşma beynəlxalq rəqabətin güclənməsinə kömək edir. Qloballaşma istehsalın qlobal rasionallaşdırılması və qabaqcıl texnologiyaların yayılması, eləcə də qlobal miqyasda davamlı innovasiya üçün rəqabət təzyiqləri nəticəsində məhsuldarlığın artmasına səbəb ola bilər. Qloballaşma ölkələrə daha çox maliyyə resurslarını səfərbər etməyə imkan verir, çünki investorlar daha çox bazarda daha çox maliyyə alətindən istifadə edə bilərlər. Qloballaşma bəşəriyyətin ümumbəşəri, ilk növbədə ekoloji problemlərinin həlli üçün ciddi zəmin yaradır ki, bu da dünya birliyinin söylərinin birləşdirilməsi, resursların cəmləşdirilməsi, müxtəlif sahələrdə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində TMK-ların inkişaf tendensiyaları eyni deyil. Sadə şəkildə aşağıdakı sahələri adlandırmaq olar:

- beşinci nəsil keyfiyyətcə yeni “qlobal şirkətlərin” formalaşması və köhnə TMK-ların yenidən strukturlaşdırılması, onlar da “qlobal şirkətlərə” çevrilir (ABŞ);
- ənənəvi sənaye sahələrində (Almaniya və digər Avropa ölkələri) yüksək ixtisaslaşmış aqressiv TMK-ların formalaşması;

- xarici şirkətlərlə (Yaponiya, Cənubi Koreya) birləşmə yolu ilə böhran vəziyyətində olan TMK-ları dəyişdirmək cəhdi;
- milli maliyyə-sənaye qruplarına əsaslanan ənənəvi TMK-ların yaradılması (inkışaf etməkdə olan ölkələr, Meksika və qismən Çin, burada TMK-lar dövlət müəssisələrinin bazasında formalaşır);
- faktiki olaraq yeni, yaranmaqda olan TMK-lara çevrilən çoxlu sayda orta və kiçik firmaların xarici ekspansiyasının gücləndirilməsi.

Transmilli şirkət beynəlxalq biznesin ən mürəkkəb formalarından biridir. Belə bir şirkət resurslar və məhsullar üçün xaricdə bazarların tapılmasında və istehsalın yerləşdirilməsində beynəlxalq yanaşmadan, eləcə də mənşə ölkəsinin daxilində və xaricində biznes fəaliyyətini əhatə edən qlobal biznes fəlsəfəsindən istifadə edir.

Ölkədə korporativ inkışaf meyilləri bu ölkənin coğrafi, siyasi və mədəni xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus formalara malikdir. Ölkədə baş verən qlobal tendensiyalara misal olaraq transmilliləşmə, korporativ idarəetmə modellərinin transformasiyası, korporativ münasibətlərin demokratikləşdirilməsi, korporativ qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və institutionallaşma, habelə korporativ sosial məsuliyyət institutunun inkışafı göstərilə bilər.

TMK-ların qlobal iqtisadiyyatda fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün prioritet tədbirlər ixtisaslaşdırılmış innovasiyalara dəstək institutlarının formalaşdırılması, investisiya fəaliyyəti üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və innovasiyalara dövlət dəstəyi, innovativ fəaliyyətin idarə edilməsi üçün təşkilati mexanizmlərin yaradılması olmalıdır. Ölkədə TMK-ların fəaliyyətinin daxili aspektlərinə gəlicə, əsas məqsəd onların fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi kimi müəyyən edilə bilər. Buna inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və investorların hüquqlarının müdafiəsi üçün müvafiq hüquqi aktların və qanunvericilik təşəbbüslərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə nail olmaq olar. Müasir TMK-lar öz idarəetmə mexanizmlərinin alətlərini fəal şəkildə təkmilləşdirirlər. Belə ki, TMK-lar öz fəaliyyətlərinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması metodu kimi yol xəritəsi (yol xəritələrinin yaradılması) adlı metoddan istifadə edirlər. Yol xəritələri uzunmüddətli planlaşdırmaya diqqət yetirməyə və qarşılıqlı əlaqəni, planların müstəqilliyini yaxşılaşdırmağa kömək edir, korporativ texnologiyanın planlaşdırılması, ehtiyacların, korporasiyanın güclü və zəif tərəflərinin müəyyən edilməsi üçün əsasdır. Bu proses menecerlərin düşüncəsini planlaşdırma prosesinin hər bir mərhələsində ən vacib prioritetlərə yönəltməyə kömək edir. Yol xəritələrinin yaradılması plandakı hər bir əsas qərarın tarixini izləməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Авдокушин Е.Ф. Международные корпорации как субъект международных экономических отношений // “Международные экономические отношения”, М.: Юрист, 2001.
2. Быт земских учителей Курской губернии в конце XIX - начале XX в./ Черкасова Н.Н.// В сборнике: Земства, Советы, муниципалитеты: исторический опыт и современность, материалы Всероссийской научно-практической конференции; ответственный редактор В. С. Меметов. 2005. С. 197-201.
3. Глобализация как тенденция мирового развития в конце XX - начале XXI века/ Черкасова Н.Н.// В сборнике: Мировая экономика и социум: современные тенденции и перспективы развития, сборник научных статей. 2016. С. 320-323.
4. Калинин А.А. Разные судьбы, или состояние и перспективы развития крупных корпораций в России. // Корпоративное строительство и роль ФПГ в подъеме экономики России (Сборник докладов и выступлений участников “Круглого стола” 16 ноября 1998 г.).-В 2 ч.-Ч. 1.-М.: Финансовая академия при Правительстве РФ, 1999.
5. Кони́на Н. Ю. Конку́рентоспо́собность транснациональных корпораций в условиях глобализации: автореф. дис. д-ра экон. наук / Н. Ю. Кони́на. – Москва: МГИМО, 2018. – С. 24-25.

6. Роль православной культуры в формировании личности специалиста потребительской кооперации/ Черкасова Н.Н.// В сборнике: Кооперация: проблемы и перспективы развития 2008. С. 301-305.
7. Угрозы национальной безопасности современной России/ Асеева А.Ю., Черкасова Н.Н.// В сборнике: Глобализация - путь к объединению, Сборник научных статей Международной научно-практической конференции. под редакцией: Бычковой Л.В., Кузьминой В.М.; Юго-Западный государственный университет. 2015. С. 35-38.
8. Формирование нравственной культуры специалиста системы потребительской кооперации/ Черкасова Н.Н.// В сборнике: Кооперация: проблемы и перспективы развития, 2008. С. 297-300.
9. Халевинская Е., Крозе И. Мировая экономика. М.: Юрист, 1999.
10. Халевинская Е.Д., ТНК и глобализация мировой экономики // “Мировая экономика”, М.: Юристъ, 2001.
11. Чуку, Е.М. Транснациональные корпорации – влиятельные акторы современного мирового развития// Вестник Московского Лингвистического университета.-2015.- С. 275-285.
12. Якунина, Ю.С. Перспективы участия транснациональных корпораций в модернизации российской экономики / Ю.А. Журавский, Ю.С. Якунина // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2017. – № 1. – С. 5-8.

*Элдар Эман оглы Гурбанов,
магистр Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
E-mail: Qurbanov9318@mail.ru,*

*Научный руководитель Зульфия Гасан кызы Мамедова
доктор философии по экономике, доцент
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
E-mail: Zufiya.mammadova.75@mail.ru*

Особенности механизмов управления транснациональными корпорациями и их роль в развитии экономики

Резюме

Целью исследования является оценка современного состояния роли механизмов управления транснациональных корпораций в развитии экономики

Методология исследования - Системный и комплексный подход, сравнительный анализ

Значимость исследования - Из полученных результатов, что касается внутренних аспектов деятельности ТНК в стране, то основной целью можно определить обеспечение прозрачности их деятельности. Этого можно достичь путем совершенствования соответствующих правовых актов и законодательных инициатив по ограничению монополистической деятельности и защите прав инвесторов.

Результатом исследования - В условиях динамичного развития экономики страны создание новых инноваций и информатизация значительно повышают производительность и конкурентоспособность современных ТНК, все предлагаемые пути совершенствования деятельности ТНК используют возможности бизнес-структуры как одного из институциональных факторов экономического роста, и в то же время способствовать стабильному и сбалансированному развитию экономики.

Оригинальность и научная новизна исследования - Анализ и оценка современного состояния роли механизмов управления транснациональных корпораций в развитии экономики проведены на основе системного подхода и сравнительного анализа.

Ключевые слова: Глобализация, транснациональная, корпорация, международная, межстрановая и др.

*master Eldar Eman Gurbanov
Azerbaijan State University of Oil and Industry
E-mail: Qurbanov9318@mail.ru,*

*Zulfiya Gasan Mammadova
ph.d. in Economics, Associate Professor,
Azerbaijan State University of Oil and Industry
E-mail: Zulfya.mammadova.75@mail.ru*

Features of management mechanisms of transnational corporations and their role in economic development

Summary

The purpose of the study is the assessment of the current state of the role of the management mechanisms of transnational corporations in the development of the economy.

The research methodology - systematic and integrated approach, comparative analysis.

The significance of the study - from the obtained results, regarding the internal aspects of the activity of TNCs in the country, the main goal can be defined as ensuring transparency in their activities. This can be achieved by improving relevant legal acts and legislative initiatives to limit monopolistic activities and protect the rights of investors.

The result of the study - in the dynamic development of the country's economy, the creation of new innovations and informatization significantly increase the productivity and competitiveness of modern TNCs, all the proposed ways to improve the activity of TNCs use the opportunities of the business structure as one of the institutional factors of economic growth, and at the same time contribute to the stable and balanced development of the economy.

Originality and scientific novelty of research - analysis and evaluation of the current state of the role of the management mechanisms of transnational corporations in the development of the economy was carried out based on a systematic approach and comparative analysis.

Key words: Globalization, transnational, corporation, international, cross-country, etc.